

Iš baltų mitinio vaizdymo juodraščių: ČIUŽĖ, arba GUŽĖ

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnio objektas – lietuvių kelio, keliavimo deivė Čiužė, arba Gužė. Tikslas – sutelkti istorinių šaltinių žinias, tyrinėtojų pasisakymus, tautosakos ir kalbos duomenis ir, visu tuo remiantis, išryškinti nagrinėjamos mitinės būtybės paveikslą, įvertinti jos patikimumą ir pateikti argumentus tiek vieno, tiek kito jos vardo naudai. Išvada: nors tyrinėtojų dažniau minima Gužė, vis dėlto, atsižvelgiant į tautosakos bei kalbos duomenis, įtikimesnė atrodo Čiužė. Nors kaip suasmeninta mitinė būtybė, juolab deivė, abiem atvejais ji lieka abejotina.

Reikšminiai žodžiai: Čiužė, Gužė, kelio deivė, lietuvių mitologija.

■ Iš **istorinių šaltinių** pirmąsyk paminėta Jokūbo Brodovskio „Vokiečių–lietuvių kalbų žodyne“ (apie 1740) ir vokiškai apibūdinta kaip „keliavimo dievas“: *Reife Gott. Czuzze* BRMS4: (19), 29; MnhLPG: 613. Toliau Pilypo Ruigio „Lietuvių–vokiečių kalbų žodyne“ (1747), tačiau su kita pradžios priebalse: *Gužė, ês, f. die Reifengöttin der Heyden* BRMS4: 41; MnhLPG: 611, 613 „pagonių kelionių deivė“. Tačiau P. Ruigys deivės vardą ne tik paminėjo, bet ir etimologizavo – susiejo su veiksmažodžiu *gužinėju*, vokiškai paaiškintu *ich schleiche herum* „slankioju, šliaužioju aplinkui“ (dar jo pateiktas lietuviškas vartojimo pavyzdys: *Matysi patvoryj’ gužinėjant*, kitaip *slankiojant*) RgLKT: 318, 473. Viena vertus, etimologizavimas tarsi užveda ant kelio; antra vertus, kyla įtarimas, ar tik ne noras etimologizuoti bus paskatinęs P. Ruigį iš J. Brodovskio žinomą žodį švelniai „pataisyti“ – pakeisti jo pirmąją raidę. Šiaip ar taip, nuo P. Ruigio istorinių šaltinių autoriai tolydžio virsta **tyrinėtojai**, ne tik ir net ne tiek pateikiančiais bei patikslinančiais duomenis, kiek juos interpretuojančiais.

Neilgai trukus žodį vėl etimologizavo Gottfriedas Ostermėjeris savo „Kritiškose pastabose apie senųjų prūsų religijos istoriją“ (1775), tačiau kitaip – pagal J. Brodovskį. Skyriuje „Apie senųjų prūsų dievus“ jis pažymėjo, kad šie, be visa kita, valdė ir „žmonių keliones. *Gužė*, keliautojų deivė. Kiti ją vadina *Czuzė*, nuo *czoziu*, kaip, pavyzdžiui, ledu“; tačiau išnašoje dorai pridūrė, jog P. Ruigys esą „iš to žodžio veda *gužinėti*“ OstRR: 58 (iš tikrųjų atvirksčiai – tą žodį iš *gužinėti*).

1800 m. P. Ruigį beveik pažodžiui pakartojo Kristijonas Gotlybas Milkus savajame „Lietuvių–vokiečių kalbų žodyne“: *Gužė, ês, f. die Reifegöttin der Heyden* BRMS4: 79 „pagonių keliavimo deivė“. Taigi per beveik šimtą metų toje pačioje Mažojoje

Lietuvoje neabejotinai tas pats vardas pakaitomis minimas dviem skirtingomis lytimis: viena vertus, tai keliavimo dievas *Č(i)užė*, antra vertus, kelionių, keliavimo deivė *Gužė*. Kaip tik dėl to, matyt, lietuviškame 1990 m. K. G. Milkaus leidime įrašytos abi lytys: „*Gužė Čiužė* (vok. kelionių deivė)“ MLKP: 417.

Didžiojoje Lietuvoje Teodoras Narbutas mitologijai skirtame „Lietuvių tautos istorijos“ pirmajame tome (1835) jam būdingu stiliumi parašė: „*Guce*, geriau gal *Gucie*, kadangi *Gucias* vietos kalba, *Guszcias* arba *Guszas* latviškai reiškia tą gyvulių judėjimo mechanizmą, nuo kurio priklauso vaikščiojimas; lenkų kalba tam neturi žodžio; būtų galima pasakyti: *ruch w kłębach nóg* (kojų sąnarių judėjimas); o iš to paaiškėja, kad senovės prūsai žinoję kelionės deivę su atitinkamu mitu, kurią mes aprašėme kaip Kelio dievą, tai yra ji buvo Kelio deivė“ NfBLM: 426–427.

Pasak Simono Daukanto („Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, 1845), ją esą „vadino Guže nuo žodžio gužuoti, arba keliauti, nesgi ji keleivius kelionėj glemžusi ir globusi nuo ojaus“ DkR1: 508; LM1: 162, (296), t. y. nuo pavojaus.

Ignacas Kraševskis (1847) Gužę sutapatino ne tik su Kelio dievu, bet ir su kitais įvairiuose šaltiniuose minimais kelio dievais: „Keliai, vieškeliai ir takeliai buvo Kelio dievo arba Gužės žinioje. <...> Dideli keliai, vieškeliai buvo siejami su svetingumu; buvo manoma, kad neparodžius svetingumo papiktinamas dievas, kuris juos globoja. Keleivių dievybės buvo *Wibilja* ir *Bentis* (gal tai iškreiptas žodis *bendras*) arba *Gužė*. Dievybės derindavo atsitiktinai susitinkančių žmonių santykius, padėdavo keleiviams“ LM1: 207. Nors, Norberto Vėliaus manymu, I. Kraševskis Gužę bus paėmęs iš S. Daukanto LM1: 520, neatmestini ir kiti šaltiniai, tarp jų – T. Narbutas.

Tuo metu vėl Mažojoje Lietuvoje Eduardas Gizevijus „Tilžiškių lietuvininkų parvedliavimo aprašyme“ (1847) pavartojo bendrinį daiktavardį *gužė* reikšme „vestuvės“; pasak jo, moteriškas „gužės papuošalas buvo viršugalvyje bantais užrišti platūs kaspiniai, dailiai ir gero kai žemai svyrantieji ant nugaros“; ir papasakojo savo įspūdį iš nuotakos nuometavimo apeigų, ta proga susiedamas šį vestuvių pavadinimą su deive Gužė: „Šiurpas ėmė matant, kaip su šalta rezignacija, žvelgdama apstulbusiu žvilgsniu, nuotaka atsisėdo į kėdę ir dabar sėdėjo palenkusi galvą, lyg laukdama kas valandėlę pakibusio ties ja mirtino smūgio. Nejaukus jausmas apleido mane tik tada, kai prie sėdinčiosios priėjo viena moteris, murmeldama kažkokią formulę, pasilenkė ties ją ir nuėmė jai nuo galvos *g u ž ė s* papuošalą (šis pavadinimas išliko dar iš pagonystės laikų, vedamas iš žinomosios kelio, palydėjimų ir kelionių deivės *G u ž ė s* vardo; tas vardas užtinkamas ir kai kuriose dainose) LTvM: 155, (443), 161. Daiktavardis *gūžė* reikšme ‚vestuvės‘ daugiau tepaminėtas vienintelį kartą 1885 m. ‚Aušroje‘ LKŽ3: 767 ir šiaip jau nežinomas.

Augustas Šleicheris 1853 m. sudarytoje lietuvių dievų lentelėje paminėjęs Gužė vėl priminė P. Ruigio iškeltą sąsają su veiksmažodžiu *gužinėju* ‚slankioju aplink‘, bet paskui pasisakė kitaip: „*Czužė*; nors Milkus ir prideda veiksmažodį *gužinėju*, aš formą *Gužė* laikau mažiau teisinga; *Czužė*, man regis, bus skolinys iš senosios slavų kalbos: s. bažn. sl. *тоуждѣ, иттоуждѣ, чоуждѣ* ‚peregrinus‘; *Czužė* visiškai atitinka moteriškosios giminės žodį *чоужда*, ru. *чужа* (*é = ia*, minkštas *a*)“ LM1: 226, 235, (526).

Paskui vardą *Gužė* Mažojoje Lietuvoje dar paminėjo Frydrichas Kuršaitis (1883), tačiau tik lauztiniuose skliaustuose, kaip abejotiną LKŽ3: 767. O tai reiškia, kad turime reikalą ne su plačiai žinomumu, bet su okazionaliū, t. y. atvejo, žodžiu.

Hermanas Uzeneris straipsnyje „Lietuvių dievai“ (1896) rašė: „Žmogui buvo nedrąsu peržengti savo gimtinės ribas, ir tą jo nedrąsą įsmeina specialios kelio bei kelionės dievybės – *Kelukis* ir *Keliū dėvas*, greta iš slavų kalbos paskolinto *Czužė*“ LM1: 429.

Jonas Šliūpas (1932): „Keliai ir keleiviai būdavę globoje taip-gi kelio deivės Gūžies“ ŠlpLM: 79.

Algirdo Juliaus Greimo medžiagoje nebaigtam lietuvių mitologijos žodynui, 1987 m. atsiųstoje Broniui Savukynui, straipsnyje, antrašte *Gužė*, pacitavus J. Brodovskį ir P. Ruigį, rašoma:

„Etimologinėje plotmėje visų pirma siūlosi sugretinimas su gandra, kurio išvykimas rudenį, o ypač grįžimas pavasarį itin reikšmingi. Tačiau kita žodžių šeima atrodo įtikimesnė: tai visų pirma *guža* ‚būrys, krūva (gyvių)‘, *gužas* ‚pulkas, susibūrimas; gana daug‘, *gūžė* ‚vestuvės‘, *gužynė* ‚jaunimo susirinkimas‘, o taip pat ir veiksmažodis *gužėti* ‚visu būriu su triukšmu vykti‘. Visi šie semantiniai bruožai rodo, kad *Gužė* buvusi ne pavienių kelionių, o kolektyvinio žygio (ar net kariinės ekspedicijos) deivė“ GrmLMS: 631.

Gintaras Beresnevičius „Trumpo lietuvių ir prūsų religijos žodyno“ (2001) straipsnio antraštei irgi pasirinko lytį *Gužė*, bet aiškino vardą kitaip: „Lietuvių keliautojų dievas ar deivė. Mini J. Brodovskis, P. Ruigys. Etimologija neaiški, gali būti kildinamas iš *čiuožti, čiužė*. Turėtų būti artimas kitiems kelionę globojantiems dievams, pvz., Kelukui“ BrsmRŽ: 91; ME2: 281.

Rimantas Balsys (2010) visai atmetė *Čiužę* ir palaikė *Gužės* siejimą su veiksmažodžiu *gužėti*, ta dingstimi pateikęs papildomų samprotavimų bei spėlionių, primenančių A. J. Greimo: „Lietuvių kalboje gausu priešdėlinių ir priesaginių šio žodžio vedinių: *įgužėti, išgužėti, nugužėti, pargužėti, prigužėti, užgužėti* ‚būriu skubiai įeiti, išeiti, užeiti‘; *gužinėti (gūžinėti)* ‚vaikščioti susitraukus, lyg ko ieškant, slankioti‘. Iš minėtų veiksmažodžių ilgainiui radosi ir daiktavardis *gužynė* ‚jaunimo susirinkimas vakarais, pasilinksminimas su šokiais‘, o 1885 m. *Aušros* laikraštyje randame atgimusią *gužę*. Tik šį kartą ji vartojama ne dievybei, o vestuvėms pavadinti. Iš to paties veiksmažodžio *gužinėti* bus padarytas ir *gužas*, t. y. gandra. Jei tikėsime L. A. Jucevičiumi, kovo 25-ąją, per Blovieščius (Marijos apsireiškimo šventę) žmonės vaikščiodavę vieni pas kitus į svečius mėgdžiodami gandrą, kitaip tariant, gužinėjo. Gandras (*gužas, busilas, starkus*) – rudenį išskrendantis, o pavasarį parskrendantis ir parnešantis ant savo sparnų kielę, t. y. keliautojas, keliauninkas, galėjo būti deivę Gužę įkūnijantis paukštis (plg. Laima – gegutė). Sakoma, jei nori, kad sektųsi kelionė, reikia gandalizdžiui medyje ar ant tvoros įkelti ratą. Geras ženklas pavasarį pirmą kartą pamatyti skrendantį gandrą – turėtum būti greitas, sveikas, nuovargio nežinoti; ‚visus metus iš vienos vietos skrajosi kiton‘; ‚kelionė įvyks‘, mergelė ‚tais metais ištekės‘ ir pan. (J. Mickevičius)“ BlsLPD: 260, (257, 259).

Nei **tautosakoje**, nei gyvojoje kalboje mitinė būtybė, vardu *Gužė* ar *Čiužė*, neminima.

Tačiau daugiau mažiau tinkamos palyginimui leksikos netrūksta abiem atvejais.

Gužė. Pirminė baltų šaknies *gauž- / *gunž- / *gūž- reikšmė buvo '(tam tikru būdu) linkti, lenkti(s)' (< ide. *gēu- 'lenktis') MŽPKEŽ: 281–282; PKIEW: 395; FLEW: 179; KLEV1: 328; SmSEJL: 213–214 ir kt., iš čia *gūžtis* 'trauktis į krūvą, į kamuolį, riestis', *gūžys* 'paukščio gurklys', dėl to ir *gūžas* 'gandras', taip pat *gūžas* 'gūžys' ar 'guzas, gumbas', *gūžtą* ir daugybė kitų, su keliavimu išvis niekaip nesusijusių žodžių, o tie reti, kurie mena ėjimą, žymi jį ypatingą, savotišką – vienaip ar kitaip linkčiojant, gunkčiojant (*gūžčiojant*), vingiuojant ar gaubiant, sutraukiant, sutelkiant (*gūžiant*) būrin. Štai jie: *gužai* 'pavažos, rogių šliūžės' (vienąsyk teuzrašytas Viduklėje, Raseinių r.); *gužėti* 'visu būriu su triukšmu vykti, knibždėti'; išiktukas *gūži*, kuriuo nusakomas bėgimas pasilenkus; prie vestuvių tinkanti *gužynė* 'jaunimo susirinkimas (vakarais), pasilinksminimas su šokiais' arba 'žaidimas, gaudant užrištomis akimis, lauminėjimas, gūžinėjimas'; *gūžinėti* 'lauminėti', šiaip 'vaikščioti susitraukus, lyg ko ieškant, slankioti' (*Pamesi naktį kelią, tai galėsi po laukus gūžinėti* Žvirgždaičiai, Šakių r.) ar 'vakaroti, būti gūžynėse'; *gūžinti* 'eiti susilenkus'; *gūžtauti* 'ieškoti lizdui (gūžtai) vietos' ir šiaip 'vaikščioti pakampiais be darbo, (lyg) ko ieškant'; *gūžti* 'eiti kaip žąsiai', *pri-gūžti* 'tyliai daugeliui prieiti, prisirinkti', *su-gūžti* 'būriu greit kur sueiti, susispiesti'; *gūžtinėti* 'tupinėti, slankioti be darbo'; *gūžuoti* 'eiti, keliauti susilenkus, svyruojant' LKŽ3: 767–774. Ir bene viskas. Nebent dar prišliejus Pamaskvio rusų baltizmą *гужеваться* 'vaikščioti, pulkuotis' ZnkLKII: 250, iš kurio matyti atitinkamų žodžių paplitimas senovėje.

P. Ruigio *gužinėju*, vokiškai paaiškintas *ich schleiche herum* 'slankioju, šliaužioju aplinkui', matyt, atitinka *gūžinėti* 'vaikščioti susitraukus, lyg ko ieškant, slankioti'; S. Daukanto *gužuoti, arba keliauti* – tai veikiausiai *gūžuoti* 'eiti, keliauti susilenkus, svyruojant'. Vien E. Gizevijaus ir paskui „Aušroje“ tepaminėtą *gužė* 'vestuvės' tikriausiai paaiškina *gužynė* 'pasilinksminimas su šokiais', betgi pats teonimą atitinkantis apeliatyvas *gūžė*, *gūžė* gyvojoje kalboje teturi reikšmes 'kopūsto galva', 'nudribusi žąsies papilvė' ar 'gūžys, gurklys (paukščio)' LKŽ3: 767. A. J. Greimo, R. Balsio sąsajos su gandrais atrodo antraeilės ir gerokai pritemptos.

Iš asmenvardžių pažymėtina pavardė *Gūžė*, seniau paliudyta lytimis *Guze* bei *Gusze* kaip tik Mažojoje Lietuvoje – Šilutėje, Pagėgiuose (Šilutės

r.) ir dar šiaurės Žemaitijoje – Ylakiuose (Skudo r.); tiesa, aiškinantis jos kilmę, tesiūloma atsižvelgti į ką tik minėtą bendrinį žodį *gūžė* LPŽ1: 752. Išties, Karsakiškyje (Panevėžio r.) vienas žmogus buvo gavęs pravardę *Gūžė* todėl, kad jo pavardė buvo *Kopūstas* LP: 228. Vis dėlto nebūtinai šitokios kilmės turi būti Mažosios Lietuvos *Guze* ar *Gusze* (ir su ja tikėtina susijusi Seinų bei Augustavo krašto sulenkinta pavardė *Gužewski* ZnkSAP: 60), juolab kad iš esmės sutampa su P. Ruigio paminėtąja *Gužė*. Tad gal asmenvardis *Gūžė* iš tikrųjų mena kelionių deivės vardą? Kita vertus, kaip tik toks asmenvardis, priešingai, galėjo P. Ruigį paskatinti atitinkamai „pataisyti“ J. Brodovskio *Czuže*.

Iš vietovardžių Lietuvoje panašaus pavadinimo yra upė *Gūžė* ir jos intakas tuo pačiu vardu (siejamu su *gūžtis*) ties Židiškiais (Mažeikių r.) LUEV: 55; LHEŽ: 128; LVŽ3: 375, taigi – netoli tos vietos, kur Žemaitijoje paliudyta pavardė *Gūžė*.

Čiužė. Nors P. Ruigio *Gužė* susilaukė lyg ir daugiau palaikymo, vis dėlto anksčiausia, pirmoji vardo lytis yra J. Brodovskio paminėtoji *Čiužė*.

1. Kaip matėme, A. Šleicheris ir H. Uzeneris manė ją esant slavizmą. Iš tikrųjų, Rytų Lietuvoje žinomas nuo blr. *чужы* nusiklausytas būdvardis *čiužas* 'svetimas', mot. g. *čiuža* LKŽ2: 187. O svetimta šalis išties turi tiesioginį ryšį su keliavimu ir ypač aktuali vestuvėse, kai iš „svečios šalies“ atkeliauja jaunikio būrys ir 'svečion šalin' išsiveža nuotaką. N. Vėlius straipsnyje „Senieji vestuvinių dainų ir papročių semantikos klodai“ pateikia pavyzdį: „Atpučia šiaurus vėjas – atūžia *čiuža šalis*“ VIVDP: 108, t. y. jaunikio pusės vestuvinių. Pokary Veršiuose (Lazdijų r.) nuotaka raudojo: *Tėvuli mano, / Tėvuli seniausias, / Vai, ko tu senas taip užpykai, / Anta manęs varguonėlės, / Oi, kam senas mane pažadėjai / Čiužiai šalelei, o čiužiausiai? / Vai, atnešk atnešk, tėvuli seniausias, / Vai, paberšk paberšk skarbelį balčiausią / Ant stalelio, ant balčiausio, / Ir privitoki čiužiai šalelę / Vyneliu žaliausiu; Raitininkų apylinkėse (Alytaus r.) užrašytoje vestuvinėje dainoje nuotakos likimas apraudotas: *Į čiužiai šalį tai nuvežti, / Ir purvinieliu aplaistyti; Antalgėje (Ignalinos r.) merginos būsimą savo gyvenimą ištekėjus apdainavo: Kai mes nueisim / Čiužon šalelėn, / Kai mes nueisim / Čiužian šonelin* LTSu: 265–266, Nr. 250; 110, Nr. 90; 176, Nr. 154. Antagavėje (irgi Ignalinos r.) užrašytos vestuvių dainos žodžiai: *Gal tau, martele, / Neramu būti <...> Čiužiam šonely, / Be tikros mamutės?; iš ten pat gimusios pateikėjos užrašyti sutartinės posmai: Šita martelė / Čiužoj šalelėj**

<...> *Tai taip martelė / Č i u ž o j šalelėj* SIS2: 445, Nr. 870; 3: 555–556, Nr. 1728. Dar štai A. Karmonienės iš Švenčionių krašto padainuotos dainos posmas: *Išvažiav sasalė č i u ž a n šalin, / Kur saulė raudona laidžias žemyn – / Už jūrų maralių banguojančių, / Už žalių giralių siūbuojančių* K_{rm}ŠRR: 95. Akivaizdus tolimas kelias, keliavimas.

Iš būdvardžio *čiužas* ‘svetimas’, mot. g. *čiužà*, sudarytas savybės turėtoją žymintis daiktavardis ir būtų *čiužė* ‘svetimoji’ (kaip iš *striukas* ‘trumpas’, mot. g. *striukà*, yra daiktavardis *striukė*; iš *gėlšvas*, *gėlsvà* – *gėlsvė* ir t. t.).

Tačiau gudų kilmės slavizmas *čiužas* ‘svetimas’ žinomas tik rytiniuose lietuvių kalbos paplitimo pakraščiuose Z_{nkRS1}: 436. O dievavardis *Čiužė* mus pasiekė tik iš Mažosios Lietuvos. Lenkai šį slavų žodį ‘svetimas’ taria kitaip, *cudzy* (ir svetimšaliui pavadinti dar turi sinonimą *obcy*). Tad norint *Čiužę* aiškinti šitaip, tektų pripažinti ją radusis rytuose (A. Šleicherio nuomone, gana seniai), paplitus po visą Lietuvą ir pasiekus net Mažąją Lietuvą, kurioje vienintelėje ji tapo paliudyta. Betgi tokios prielaidos neparemia duomenys.

2. G. Ostermejerio manymu, „Czużé, nuo *czożiu*, kaip, pavyzdžiui, ledu“. Taigi, nuo *čiuožu*, *čiuožti*. Ir, pasak G. Beresnevičiaus, vardas „gali būti kildinamas iš *čiuožti*, *čiuožė*“. Iš tikrųjų, šios šaknies žodžiai mena keliavimą, tik vėlgi ypatingą, savotišką: *čiuožti* ‘judėti slidžiu paviršiumi, šliuožti, slysti’, nors ir apskritai ‘eiti, važiuoti, slinkti’ (*Kad ryt būt gražu, čiuožtume kur nors* Vištytis, Vilkaviškio r.) LKŽ2: 162–163; taip pat *čiaužti* ‘čiuožti’, ‘šliaužti, šliuožti’, ‘tylomis eiti’ bei kt. LKŽ2: 99–100 (*Ir čiaužte čiaužė, ir šliaužte šliaužė, / Pakol priejo sutartinėje iš Vabalninko, Biržų r.* SIS2: 564, Nr. 1097); *čiužà* ‘kas eidamas kojas velka, čiužina’; *čiužas* ‘siauras ariamos žemės rėžis’; *č i u ž ė* ‘žymė, kur čiužta, šliužė’, ‘pačiūža’ ir kt.; *čiužinėti* ‘čiuožinėti’, ‘vaikštinėti, šliužinėti, slankioti’; *čiužinti* ‘palengva eiti, velkant kojas, šlepsinti, šliaužti’; *čiužis* ‘iščiaužytas siauras pėdsakas, čiužė’, ‘siauras žemės rėžis, čiužas’; *čiužis* ‘čiuožimas’; veikėjo pavadinimas vyr. g. *čiužys*, mot. g. *č i u ž ė* ‘kas čiužinėja’ (*Vilkas čiužys, lapė čiužė, čiuželaitė* iš A. Juškos žodyno); *čiužoti* ‘gulėti parvirtus, čiužtelėjus, paslydus’, ‘susitraukusiam kur būti, lindėti, kiūtoti’; *čiužti* ‘čiuožti’, ‘braukti, vilkti, traukti’; *(nu)(par)čiužioti* ‘palengva (nu) (par)eiti’; *čiužas, čiužus* ‘l e n g v a s v a ž i u o t i, sklandus’ (*Čiužas važelis* Dusetos, Zarasų r.; *Čiužus važys* Skapiškis, Kupiškio r.; *Lankykit mane*

pavasarelį čiužom laivelėm Obeliai, Rokiškio r.) ir pan. LKŽ2: 187–192. (Tiesa, šios ar homonimiškos šaknies žodžiai dar reiškia tam tikrą garsą – čiuženimą, čia ir *čiužė* ‘kas čiuža’ LKŽ2: 187, bet ji pernelyg toli nuo mums rūpimo keliavimo.)

Ką tik pateiktas pavyzdys iš A. Juškos žodyno mena humoristinę dainelę iš Veliuonos apylinkių, taigi ne per toli nuo Mažosios Lietuvos, pateiktą to paties A. Juškos sudarytame rinkinyje „Lietuviškos dainos“ (1882): *O kur buvai, laputaite, / O kur buvai, čiužinaite, / O kur buvai šių vasarą, / O kur čiužinėjai? // Žalioj lankoj žąsis gaudžiau, / Ten aš buvau šių vasarą, / Ten aš čiužinėjau*; rinkinio rengėjų pridurta, jog *čiužinėti* – tai ‘vaikštinėti kojas velkant, šliaužioti, valkiotis’, o *čiužinėti* – ‘čiužinėtoja (lapės epitetas)’ JSLD1: 436–437, Nr. 212; 934. Be minėtųjų *čiuželaitė, čiužinaitė*, jis dar žinomas lytimis *čiuženaitė, čiuženutė, čiužulaitė, čiužūnaitė, čiužūnutė* LKŽ2: 188, 192. Tame pačiame rinkinyje esama dar vienos humoristinės dainelės iš aštuonių posmų, kurių visų trečia ir ketvirta eilutės sutampa, tik prasideda atitinkamai *Briedžiukas, Vilkiukas, Lokutis, Kiškiukas, Kiauliukė, Viščiukė, Laputė* ir galiausiai *Mergiukė, sudarina, / Apie save čiužojo* JSLD1: 230–233, Nr. 115 su nenustatyto kirčio nei reikšmės veiksmažodžiu *2 čiužoti*, jei tik tai ne tas pats *1 čiužoti* ‘gulėti parvirtus, čiužtelėjus, paslydus’, ‘susitraukusiam kur būti, lindėti, kiūtoti’ LKŽ2: 191.

Prie būdvardžio *čiužas, čiužus* ‘lengvas važiuoti’ dar paminėtina verpimo sutartinė iš Rokiškio apylinkių, kurioje pajuokiamos snaudalės tėvas esą važiuoja kiaulių traukiama gelda (praleidžiant priegiesmius): *Vienū čiužū geldali, kitu da čiužesniu*, o mergina atkerta, kad bėrų žirgų traukiamu *Vienū čiužu važeliu, / Kitu do čiužesniu* SIS1: 508–509, Nr. 284; (LKŽ2: 192); arba: *Vienū čiužiu pavažėli, / antru dar čiužesni* SIS3: 283, Nr. 1398.

Zenonas Slaviūnas atkreipė dėmesį į atitinkamus garsažodinius, ar onomatopėjinius (jo apibūdinimu, mėgdžiojamuosius), priedainius, kaip „*čiuž čiužela* – pasivažinėjimo (užgavėnių) sutartinėse“ SIS1: 20. Užgavėnių pasivažinėjimo paprotys ir jam priklausančios sutartinės mus šiuo atveju ir gali užvesti ant kelio. Z. Slaviūnas: „Pasivažinėjimo sutartinės buvo dainuojamos tradicinio pasivažinėjimo metu per Užgavėnes. <...> Pasivažinėjimo, kaip ir kitose kalendorinėse sutartinėse, atsispindi atskiri papročių momentai bei aplinka, kurioje vyko įvairios apeigos. Pavyzdžiui, sutartinėje *Čiuž, čiužela* minimas geras k e l i a s ir jis iškeliamas kaip priešingybė blogam

arkliui. Sutartinė prasideda tautologiniais garsažodžiais *čiuž, čiužela, vež, važela*, sustiprinančiais rogėmis važiavimo vaizdą, o kitoje „pasivažinėjimo sutartinėje *Čiužoi, važėvoj* ryšys su apeigomis jaučiamas tik pirmoje eilutėje“. Pažymėtina, kad „Užgavėnių metu išvykti iš namų buvo laikoma būtiną tradicija, siejama su žemdirbyste, ypač linų auginimu. Apie Plungę žmonės sakydavo: *Kas sėdi namie, to pasėlė menka tepaaugs*; apie Uteną: *Kas nevažinės, to vasarą žirniai nedėrės*. <...> Apie Tverėčių žmonės važinėdavosi po visus savo laukus ir sakydavo, kad kuo daugiau po savo lauką važinės, tuo didesni užaugs linai, geriau seksis bitės. Apie Aukštadvarį buvo paprotys apvažiuoti bent tris laukus; apie Vilkiškį linų laukas turėjo būti apvažiuotas mažiausiai tris kartus“ ir t. t. SIS2: 7–8. Z. Slaviūno minėtų sutartinių pavyzdžiai: *Čiuž, čiužela, / Vež, važela! / Geras kelias, čiūto, / Blogas arklys, čiūto* (Papilys, Biržų r.); *Čiužoi, važėvoj, / Tek martela, daunoj* SIS2: 31–32, Nr. 486, 487. (Nors pastarojoje kelias tiesiai neminimas, jis numanomas iš marčios nutekėjimo.) Čia ir paprotys, Biržų krašte XX a. pradžioje užrašytas Juliaus Janonio su mama Marija: *Užgavėnėse čiužinėjančius reikia apipilti vandeniu, kad linai didesni augtų* BKT: 229, Nr. 650. Beje, lietuvių kalboje *kėlias* – pirmiausia ‘žemės ruožas, kuriuo einama, važiuojama’, ‘geras, lengvas [= *čiužas, čiužus*] važiavimas (paprastai rogėmis)’ ir tik paskui visomis kitomis išvestinėmis reikšmėmis LKŽ5: 510–512 – yra veiksmazodžio *kilti* šaknies, tad savaime mena *iškylą*, o kaip tik taip Užgavėnių pasivažinėjimą ir būtų taiklu pavadinti.

Ar ne tokio pobūdžio dainas turėjo omenyje E. Gizevijus, sakydamas, jog Gužės „vardas užtinkamas ir kai kuriose dainose“?

Tiesa, šis aiškinimas vėl nuvedė mus į atskirą Lietuvos sritį – šįsyk į šiaurės rytus, irgi gerokai nutolusius nuo Mažosios Lietuvos, kur J. Brodovskio buvo paminėta *Čiužė*. Vis dėlto, D. Račiūnaitės-Vyčienės patikinimu, „sutartinės kadaise gyvavo ne tik Lietuvos šiaurės rytuose, bet ir žymiai toliau į vakarus, t. y. ne tik rytų, bet ir buvusiose vakarų baltų žemėse“ RČ-VČ-SAT: (50–)51. Tad galima manyti, kad ir atitinkami sutartinių priegiesmiai, tarp jų *čiužq, čiužų* kelių apdainuojančių Užgavėnių sutartinių, turėjo būti paplitę plačiai.

Negana to, šiaurės Lietuvoje (Obelių, Biržų apylinkėse) keliais variantais užrašytos dvi mįslės, kuriose tiesiog minima mums rūpima *čiužė*, ir

ji vėlgi „veža“: 1) *Čiuža veža* (var. *Čiužė čemerė*) *duonos riekė, du starikai ir vanagas* (bei pan.) = žmogus aria; 2) *Čiužė* (var. *Čiuža*) *veža vežimėlį skaldytais galeliais* (bei pan.) = kiaulės šeriai KnsLM: 96–97, T. 87, 88A, K.

Išvada. Su tokiais priegiesmiai bei atitinkamais proginiais suasmeninimais (virtualiomis personifikacijomis), kaip minėtose mįslėse, tad ir būtų galima sieti mūsų „kelionių, keliavimo deivę“ *Čiužę*. O gal suasmenintos dievybės vaizdinys seniau buvo ryškesnis, ir išlikę garsažodžiai kaip tik yra jos vardo ataidai?

Nėra griežtai atmestini ir kiti du kitąsyk sklandžiai pritampantys aiškinimai, kurie gali atspindėti ir pačioje tradicijoje būtų svyravimą bei maišymą, gyvai tradicijai šiaip jau būdingą. Dingsčių tokiam maišymui galima užtikti ir užkalbėjimuose (iš XX a. pirmosios pusės), kuriuose panašiai kreipiamasi į gyvatę: *Čiuži, čiuži [Čiūžė, čiužel]!*; *Čiužu čiužute, šlamu šlamute!* MT3: 97, Nr. 14, 15; DVtLU: 194, Nr. 220; LT55: 896, Nr. 9289. Tik čia aiški sąsaja su šliaužiančios gyvatės čiužėjimu, šiužėjimu, šlamėjimu, taigi su atitinkamą garsą žyminčia šaknimi, kaip ir priežodyje *Kur čiuža, ten šiuža* LPP1: 415, Nr. 1895. Latvijoje tarpukariu *Veci ļaudis, par zalkti runādami, nesaukuši to par zalkti, bet nu par garo, vai par čuži* „Seni žmonės, apie žaltį kalbėdami, nevadindavo jo žalčiu, bet arba ilguoju, arba čiužiu“ ŠmLTT: 2030, Nr. 33648. (Gal pridurtina, kad vienos šaknies su vok. veiksmazodžiu *schleichen* ‘šliaužti, šliaužioti, slankioti’, kuriuo P. Ruigys paaiškino jo paminėtą lie. *gužinėti*, yra vok. daiktavardis *Schleiche* ‘gluodenas’, taigi – šliužas, gyvatė, irgi *čiužė*.)

Visoje Lietuvoje (nors daugiau vakaruose) žinomos pavardės *Čiužas, Čiužauskas, Čiuželis, Čiužinskas*, taip pat *Čiužà, Čiužas, Čiuželė*; „Kilmė neaiški. Galbūt sietina su lie. *čiužas, čiužus* ‘lengvas važiuoti’, *čiužus* ‘tylus, ramus’, *čiužà* ‘kas suvargęs, nuskuręs, apsileidęs, čiuškis’. Plg. dar *čiuža* ‘kas eidamas kojas velka, čiužina, sugriuvėlis’, *čiužė* ‘kas čiuža’ ir pan.“ LPŽ1: 436; (ZnkLA: 593).

Visoje, nors vėlgi daugiau vakarų Lietuvoje, Žemaitijoje, gausu mikrotoponimų – kalvų, krūmų, pievų, balų, dirvų pavadinimų: *Čiužà, Čiužakalnis, Čiužas, Čiužė* (dirva bei rėžis Eigirdžiuose, Telšių r., dirva Užventyje, Kelmės r., ir pieva Lyduokiuose, Ukmergės r.) *Čiužiai, Čiužiai, Čiužiakalnis, Čiužinas, Čiužynas, Čiužis, Čiužaliai, Čiužikai, Čiužikas, Čiužinė, Čiužinis, Čiužiukai, Čiužos, Čiužukai* ir pan.; „Kilmė ne visai aiški“,

nors įvairių buitinių bei asmenvardinių sąsajų netrūksta; taip pat *Čiūžai, Čiūžai, Č i ū ž é* (ganykla Pakisyje, Šilalės r., ir pieva Vėžaičiuose, Klaipėdos r.); *Č i ū ž é s* (arimas Kvedarnoje, Šilalės r., ir pieva Lyduokiuose, Ukmergės r.), *Čiūžiai, Čiūžalė, Čiūžiniai, Čiūžiškė, Čiūžiškės*, kurie „greičiausiai sietini su lie. *čiūžas* ‘čiuožykla’, *čiūžė* ‘žymė, kur čiūžta, šliūžė’, *čiūžis* ‘čiuožimas’, plg. lie. *čiūžėti* ‘čiauzti, čiuožti’, tačiau neatmestina ir kai kurių vietovardžių siejimo su asmenvardžiais *Čiūžas, Čiūža* galimybė“ LVŽ2: 82–83. Šalčininkų r. yra kaimas *Čiūžiakampis*, ar *Čiūžakampis*, kilme siejamas su asmenvardžiu *Čiūžas* LATŽ: 50; VtŽ: 71, o Lydos apylinkėse – (buvęs) lietuviškas kaimas *Čiūžakampis* LKL2: 510, kurio kilmė nesiaikiškinta (be visų kitų sąsajų, čia neatmestina ir slavybė *čiūžas*).

NELIETUVIŠKŲ ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Brodovskis, Jokūbas = Jacob, Iacob Brodowski
 Gizevijus, Eduardas = Eduard Gisevius
 Jucevičius, Liudvikas Adomas = Ludwik Adam Juciewicz
 Kraševskis, Juozapas Ignatas = Józef Ignacy Kraszewski
 Kuršaitis, Frydrichas = Friedrich Kurschat
 Milkus, Kristijonas Gotlybas = Christian Gottlieb Mielcke
 Narbutas, Teodoras = Teodor Narbutt
 Ostermejeris, Gotfrydas = Gottfried Ostermeyer
 Ruigys, Pilypas = Phillip Ruhig
 Šleicheris, Augustas = August Schleicher
 Uzeneris, Hermanas = Hermann Usener

LITERATŪRA

BKT = *Biržų krašto tautosaka*. Užrašė Julius Janonis ir Marija Janonienė, parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1982.
 BlsLPD = Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010.
 BRMŠ4 = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, IV: XVIII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
 BrsnRŽ = Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.
 DkR1 = Simonas Daukantas. *Raštai*, I. Vilnius: Vaga, 1976.
 DVtLU = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Parengė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
 FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas išsistinis.)
 GrmLMS = Algirdas Julius Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Sudarė Kęstutis Nastopka. Vilnius: Baltos lankos, 2005.

JšLD1 = *Lietuviškos dainos*. Užrašė Antanas Juška, I. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 (Казань, 1882).
 KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
 KrLEV1 = Konstantins Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I. Rīga: Avots, 1992.
 KrmŠRR = *Švintų rytų rytelį [Anelės Karmonienės pateikta tautosaka]*. Vilnius: Saulės vėjas, 1995.
 LATŽ = *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*, II. Vilnius: Mintis, 1976.
 LHEŽ = Aleksandras Vanagas. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.
 LKL2 = *Lydos krašto lietuviai*. Redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius, II. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2002.
 LKŽ1–20 = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.
 LM1 = *Lietuvių mitologija*. Sudarė Norbertas Vėlius, I. Vilnius: Mintis, 1995.
 LP = Alvydas Butkus. *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Aesti, 1995.
 LPP1 = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, I. Parengė Kazys Grigas ir kiti. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
 LPŽ1 = *Lietuvių pavardžių žodynas*. Atsakingasis redaktorius A. Vanagas, I. Vilnius: Mokslas, 1985.
 Lts5 = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.
 LtsU = *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956*. Vyr. red. Kostas Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
 Ltvn = *Lietuvininkai: Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje*. Vertė Vytautas Jurgutis, paruošė Vacys Milius. Vilnius: Vaga, 1970.
 LUEV = *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas*. Vilnius, 1963.
 LVŽ2–3 = *Lietuvos vietovardžių žodynas*, II–III. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014–2018.
 ME2 = *Mitologijos enciklopedija*, II. Vilnius: Vaga, 1999.
 MlkP = Kristijonas Gotlybas Milkus. *Pilkainis: poezija, proza*. Vilnius: Vaga, 1990.
 MnhLPG = Wilhelm Mannhardt. *Letto-Preussische Götterlehre*. Riga, 1936.
 MT3 = *Mūsų tautosaka*. Red. prof. Krėvė-Mickevičius, III. Kaunas: Hum. m. fak. Tautosakos komisijos leidinys, 1931.
 MŽPKEŽ = Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.
 NrbLM = Teodoras Narbutas. *Lietuvių tautos istorija*, I: *Lietuvių mitologija*. Vilnius: Mintis, 1998.
 OstRR = Gotfrydas Ostermejeris. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
 PkIEW = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.
 Rč-VčSAT = Daiva Račiūnaitė-Vyčnienė. *Sutartinių atlikimo tradicijos*. Vilnius: Kronta, 2000.
 RgLKT = Pilypas Ruigys. *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*. Parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė. Vilnius: Vaga, 1986.
 SIS1–3 = *Sutartinės: Daugiabalsės lietuvių liaudies dainos*, I–III. Sudarė ir paruošė Z. Slaviūnas. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958–1959.

- SmSEJL = Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, 2007.
- ŠlpLM = D-ras J. Šliūpas. *Lietuvių, latvių bei prūsų, arba baltų, ir jų prosenių Mythologija*. Šiauliai, 1932.
- ŠmLTT = *Latviešu tautas ticējumi*. Sakrājis un sakārtojis Prof. P. Šmits. Rīgā: Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1940–1941.
- VIVDP = Norbertas Vėlius. Senieji vestuvinių dainų ir papročių semantikos klodai. // *Tautosakos darbai*, XLVIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.
- VtŽ = *Vietovardžių žodynas*. Parengė Aldonas Pupkis, Marytė Razmukienė, Rita Miliūnaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.
- ZnkLA = Zigmas Zinkevičius. *Lietuvių asmenvardžiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- ZnkLKI1 = Zigmas Zinkevičius. *Lietuvių kalbos istorija*, I. Vilnius: Mokslas–Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1984.
- ZnkRS1 = Zigmas Zinkevičius. *Rinktiniai straipsniai*, I. Vilnius: Katalikų akademija, 2002.
- ZnkSAP = Zigmas Zinkevičius. *Lietuviškas paveldas Suvalkų ir Augustavo krašto Lenkijoje pavadėse: Polonizacijos apybraiža*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.

Lithuanian travel-goddess ČIUŽĖ or GUŽĖ

Dainius RAZAUSKAS

The Lithuanian theonym Čiužė was first mentioned by Jacob Brodowskij in his *German–Lithuanian dictionary* (c. 1740) as Reife Gott. *Czuže*. The second mention was made by Phillip Ruhig in his Lithuanian–German dictionary (1747) though with another initial consonant as *Gužė*, ês, f. die Reifengöttin der Heyden, i.e. *Gužė* in modern orthography. Since then, various researchers took it arbitrarily according to their preference. Most of the cases are collected in this article and provided with corresponding linguistic and folkloric contexts, which allow evaluation of the credibility of each spelling. While each is actually possible, the spelling *Čiužė* seems to be more plausible, considering the rich lexical background (cf. noun fem. *čiužė* “one who slides”, adjective *čiužas*, *čiužus* “easy to go, well-run, smooth” etc.) and its appropriate usage in folklore (particularly in Shrovetide songs). Yet the consistent personified divinity remains somewhat questionable because of its absence in folklore.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt
Gauta 2020 12 15, įteikta spaudai 2021 02 16.

Vytauto Jaugėlos Užgavėnių Morė. Plungės r. Gintališkė, 2009 m. Arūno Baltėno nuotrauka.